

A. D. XENOPOL — SOCIOLOGUL

ADRIAN POP

Proteic prin multilateralitatea preocupărilor sale științifice, Alexandru D. Xenopol rămâne în posteritatea intelectuală națională și europeană drept autorul primei sinteze complete de istorie a românilor (1888—1896) și al unei teorii asupra istoriei de largă circulație internațională ce marchează o anumită dată în evoluția conștiinței de sine a disciplinei guvernate de muza Clio, economistul ale cărui studii sunt, și azi, în bună măsură, de folos și, *last but not least*, sociologul care și-a afirmat convingerea existenței, pentru faptele coexistente, a unor legi „stabile și imuabile”¹, conferind, totodată, prin intermediul cauzalității, o *identitate sociologică* și faptelor de succesiune și care, deopotrivă în plan teoretic-științific și practic-acțional, a militat pentru progresul națiunii române².

Asupra devenirii sale ca *sociolog* și-au pus amprenta împrejurări dintre cele mai diferite, între care, cele mai importante rămân, fără îndoială, formația și pluralitatea configurațiilor sale profesionale, la care se adaugă o serie întregă de influențe datorate fenomenului firesc al circulației ideilor.

După studii liceale la Academia (viitorul Liceu Național) din Iași, A. D. Xenopol va urma filosofia, dreptul și istoria (1867—1871) la Universitățile din Berlin și Giessen, unde își va susține și doctoratele (1871) în drept (Berlin) și filosofie (Giessen). Contactul cu mediul intelectual german—unde activau sau erau încă vii valori științifice unanim recunoscute ale istoriografiei timpului, începând cu marele spirit care a fost Leopold von Ranke și eruditul istoric al Romei antice Theodor Mommsen, continuând cu cel al Greciei antice Ernst Curtius și sfârșind cu egiptologul Richard Lepsius—a cultivat în tânărul Xenopol imboldul înțelegerii rolului pe care pot și trebuie să-l aibă științele umane în general și istoria în special în viața statelor.

Convins că istoriei îi revine un rol de primă însemnătate în lupta popoarelor pentru triumful idealurilor lor naționale, o va preda el însuși la Institutul Academic, apoi (din 1875 cu intermitențe, din 1883 în mod regulat, ca profesor definitiv) la catedra de istoria românilor a Universității din Iași, al cărei rector va fi între 1898 și 1901.

Printre-o permanentă pendulare între „istoria pragmatică și teoria ei”³, prin decantări succesive a elementelor capabile de a legitima eșă-

¹ *La Sociologie. Les Idees. Les Oeuvres. Les Hommes*. Ouvrage réalisé sous la direction de Jean Cazeneuve et David Victoroff. Centre d'Etude et de Promotion de la Lecture, Paris, 1970, p. 226.

² Ion Ungureanu, *Idealuri sociale și realități naționale. Seriile constitutive ale sociologiei românești (1848—1918)*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 134—142.

³ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în *Scrieri sociale și filozofice*, București, Edit. Științifică, 1967, p. 367.

fodajul teoretic al științei istoriei, îndelungata și fructuoasă practică istoriografică îl va conduce pe Xenopol către concluzii teoretice de o deosebită însemnătate atât pentru filosofia istoriei ca atare, cât și sau, mai ales, pentru devenirea în perspectivă a istoriei și sociologiei, pentru înțelegerea lor ca științe autonome, de sine stătătoare, dar aflate într-o strânsă și indestructibilă legătură, complementare.

Mai mult poate decât prodigioasa activitate de istoric, orientarea către fapte, către sfera socialului o datorează Xenopol culturii și practicii sale juridice (prim-procuror la Tribunalul din Iași, din 1872, devine avocat, din 1878).

În gustul pentru formă, aprecierea exactității și clarității în concepții, precum și în posibilitatea implicită a matematizării faptelor și proceselor sociale, conținută *in nuce* în cuprinsul scrierilor sale, vedem nu doar asimilarea „lectiei” pozitivistice, ci și influența primară a lecțiilor de calcul și desen liniar pentru arhitectură luate de Xenopol, la Iași, în pragul studenției⁴.

De altminteri, întreg evantaiul de experiențe cultural-formative pe care A. D. Xenopol le-a traversat pe parcursul formării și afirmării sale profesional-științifice și-au adus contribuția, direct sau indirect, într-o mai mare sau mai mică măsură, la conturarea și cristalizarea concepțiilor și ideilor sale sociologice. Astfel, se poate vorbi și în cazul său de amprenta unei anume filosofii și sociologii naturaliste a epocii⁵, influență în atmosfera intelectuală a Iașilor, unde predase Vasile Conta și unde înflorise o întreagă pleiadă de naturaliști cunoscuți (Grigore Ștefănescu, Grigore Cobălcescu, Leon Racoviță, Ion Cantacuzino etc.)⁶. Similar, în opera sociologică xenopoliană pot fi sesizate influențe neokantiene, sugestii ale școlii etnopsihologice germane (H. Steinthal și M. Lazarus)⁷, luări de poziție față de opera „istoricilor civilizației” (Fr. Guizot, Th. Buckle, W. E. Hartpole-Lecky, J. W. Draper) și lucrările lui Henri Berr, creatorul „școlii” sintezei în istorie, ce a reprezentat un adevărat reviriment al universalului în istoriografia europeană, în speță cea franceză⁸, ecouri ale ideilor unor economiști precum americanul H. Carey, germanul Fr. List și românul Dionisie Pop Marțian, dar și a unor personalități ale culturii europene precum H. Taine, Gustave Le Bon, Eduard Hartmann, Hermann Paul, A. Cournot ș. a.⁹.

Când nu sunt respinse *de plano*, multe dintre ideile acestor lecturi variate sunt trecute printr-un „filtru” sociologic propriu. Pentru a nu da decât doar două exemple: din lucrările economiștilor mai sus-amintiți, Xenopol va reține — în prelungirea tradițiilor gândirii teoretice, social-

⁴ Valeriu Bulgaru, *A. D. Xenopol și o modelare a istoriei prin „teoria scriilor”*, în L. Boien și Al. Zub (coord.), *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, București, Edit. Academiei, 1977, p. 195—205.

⁵ Gheorghe Toma, *Câteva aspecte ale filosofiei istoriei la A. D. Xenopol*, în *Permanența filosofiei românești. Studii și eseuri*, Cluj-Napoca, 1979, p. 67.

⁶ Athanase Joja, *Teoria științei la Xenopol*, în *Studii de logică*, vol. II, București, Edit. Academiei, 1966.

⁷ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism* (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX), București, Edit. Academiei, 1985, p. 227—232.

⁸ *Idem*.

⁹ Ion Neverca, *Alexandru D. Xenopol și problemele dezvoltării economice a României*, în *A. D. Xenopol, Opere economice. Texte alese*, Edit. Academiei, București, 1967, p. 12—14.

filosofice românești din perioada avântului revoluționar pașoptist și a Unirii Principatelor — tocmai *sensul militant*, pledoaria pentru dezvoltarea economică independentă a popoarelor și ridicarea economică a țării¹⁰; după cum, apropiindu-și sugestiile „filosofiei inconștientului” a lui E. Hartmann, Xenopol le va pune în valoare conferind inconștientului psihologie funcția de legitimare a științificității istoriei și sociologiei¹¹.

Concepută în orizont filosofic și o largă perspectivă științifică, interdisciplinară, opera xenopoliană s-a bucurat încă la vremea elaborării sale de atenția celor mai prestigioase foruri academice din țară și străinătate. Cunoscut și recunoscut pretutindeni, în marile capitale ale culturii europene, drept un istoric de amplă respirație și arheolog de marcă, mare doctrinar al istoriei și sociolog, Alexandru D. Xenopol a devenit, succesiv, membru corespondent (din 1889) și titular (din 1893) al Academiei Române, vicepreședinte (1894) și președinte (1903) al secțiunii istorice a acesteia, membru de onoare al Societății Academice Române din Cernăuți (din 1901), membru de onoare al Societății de arheologie din Bruxelles (din 1906), membru corespondent (din 1901) și titular (din 1914) al Academiei de Științe Morale și Politice din Paris, membru al Institutului Internațional de Sociologie (din 1903), membru în comitetul de conducere la Grande Société de Sociologie din Paris (din 1914) și vicepreședinte al Societății de sociologie din capitala Franței (din 1916)¹².

Intrarea scrierilor xenopoliene în orbita mișcării de idei europene s-a făcut treptat, dar de timpuriu și sistematic. Încă înaintea ocupării postului de profesor universitar la Iași, Emile Picot îi facilita istoricului român pătrunderea în paginile consacratei și prestigioasei „Revue historique”. Colaborând ulterior la „Revue de géographie” a lui Prapcyron, la *Muséon* din Louvain, la „Revue de synthèse historique” a lui Henri Berr, la „Revue critique” și alte publicații de prestigiu, făcând să apară la Paris, în două volume, amplu prefățată de Alfred Rambaud varianta franceză (1896) a sintezei sale de istorie națională — *Istoria românilor din Dacia Traiană* — premiată în același an de Academia de Științe Morale și Politice din Paris, Xenopol se va impune tot mai mult ca o personalitate marcantă a lumii științifice din vremea sa¹³. Consacrarea europeană definitivă i-o va aduce însă, fără îndoială, publicarea, într-o primă formă, a sintezei sale de teoria istoriei — *Les Principes fondamentaux de l'histoire* (1899) — a cărei receptare în capitala Franței Xenopol a pregătit-o metodic, conferențind în ianuarie 1898 la cercul Saint-Simon din Paris. Dintr-un început, lucrarea s-a bucurat de o bună primire atât în mediile academice, prin prezentarea ei de către E. Boutroux la Academia Franceză, la Academia Regală a Belgiei și Luigi Buzzati din Roma, cât și în publicistica științifică de specialitate, asupra ei pronunțându-se prin articole, recenzii, prezentări și rapoarte în reviste precum „Journal des débats”, „Revue encyclopedique”, „Revue historique”, „Historische zeitschrift”, „Revue de synthèse historique”, „Revue critique”, „Le

¹⁰ Gheorghe Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, București, Edit. Politică, 1971, p. 26—30 și 34—40.

¹¹ Ión Ungureanu, *op. cit.*, p. 136.

¹² Ștefan Ștefănescu (coord.), *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 348.

¹³ Dan Berindei, *A. D. Xenopol și istoricii din vremea sa*, în L. Boicu și Al. Zub (coord.), *A. D. Xenopol, Studii privitoare la viața și opera sa*, București, Edit. Academiei, 1972.

Polybiblion" etc.¹⁴ „titani” istoriografiei și gândirii istorice europene a vremii : E. Boutroux, G. Monod, H. Berr, Ch. Seignebos, P. Lacombe, B. Croce, H. Rickert, P. Barth, E. Seillière, Vj. Klaje, Albert Dufourey, ș. a. Intrând în dialog, uneori polemic, cu mari istorici și filosofi ai timpului — celebră a rămas, spre pildă, polemica iscată în paginile „Revistei de sinteză istorică” între Xenopol, pe de o parte, și Lacombe, Simiand ș. a., pe de altă parte, pe tema obiectului istoriei, a raporturilor dintre lege și cauzalitate în istorie, dintre istorie și sociologie etc. — Xenopol devine larg cunoscut și recunoscut ca o autoritate științifică de prim ordin ale cărei contribuții, de teoria și filosofia istoriei și sociologiei nu puteau fi ignorate. Mai ales odată cu apariția, sub titlul de *La théorie de l'histoire* (1908) a celei de-a doua ediții, considerabil revăzută și adăugită, a sintezei sale teoretice — pregătită ea însăși prin studii parțiale publicate în „Revue de synthèse historique”, „Deutsche literaturzeitung”, „Revue internationale de sociologie”, „Seances et travaux de l'Academie des Sciences Morales et Politique” — și editarea unei versiuni spaniole de (1911) a acesteia de către conservatorul Bibliotecii centrale madrilene, ce a condus la multiplicarea canalelor lingvistice de penetrare a operei xenopoliene pe meridianele mapamondului, asigurându-i o frumoasă carieră în spațiul latino-american¹⁵.

O viziune bipolară asupra lumii — două sociologii

Doar aparent paradoxal, gândirea xenopoliană s-a afirmat pe tărâm sociologic din unghiul de vedere al istoricului preocupat de a contracara tendința reducerii istoriei la sociologie, curentă în epocă, sub impulsul și influența pozitivismului. Plecând de la postularea ilegitimității aplicării la istorie a principiilor de studiu folosite în științele naturii, Xenopol va ajunge la teoretizarea existenței a două tipuri calitativ deosebite, dar complementare de sociologie : *sociologia statică*, revendicându-se din științele de legi ce au drept fundament generalizarea faptelor de repetiție și *sociologie dinamică* sau istoria, aparținând științelor de serii bazate pe identificarea și punerea în evidență a înlănțuirii cauzale a faptelor de succesiune¹⁶.

Corelatul filosofic care susține întreg eșafodojului teoretic al democrației sale îl constituie distincția fundamentală între *fenomene de repetiție* și *fenomene de succesiune*, care, în chip esențial ar rezuma întreaga structură fenomenală a universului. În timp ce fenomenele aparținând primei categorii, fie că se produc în spațiu (simultan), fie că se produc în timp (succesiv) se repetă neîncetat, fără modificări apreciabile, cele din cea de-a doua categorie se urmează în timp unele altora, deosebindu-se între ele și prezentând variații continue. Esența fenomenelor de repetiție o constituie reproducerea lor, altfel spus, elementele asemănătoare (dife-

¹⁴ N. Gogoneață, Z. Ornea, A. D. Xenopol, Bucurest, Edit. Meridiane, 1967, p. 85—86.

¹⁵ Al. Constantin, A. D. Xenopol peste hotare. Note bibliografice, în L. Boicu și Al. Zub (coord.), A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa, p. 432—433 ; vezi și Al. Zub, *L'histoire roumaine a l'âge de la synthèse : A. D. Xenopol*, Bucurest, Edit. Scientifique et Encyclopedique, 1983, p. 70—71 și 73.

¹⁶ A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, Ernest Leroux éditeur, Paris, 1908, p. 26 și 206.

rențele fiind minore, pot fi neglijate), cea a fenomenelor de succesiune, lipsa de similitudine.

„Piatră unghiulară” a întregii sale *teorii a istoriei*,¹⁷ binomul *repetiție-succesiune* are la Xenopol o certă valoare filosofică. Nu numai fiindcă, potrivit cărțurării ieșean, el „își are rădăcina și explicirea în dualitatea formelor în care e turnat universul: spațiul și timpul, forme reale și existente în afară de mintea omenească, și nu numai forme ale acestuia, cum o vrea Kant¹⁸. Ci, mai ales, pentru că valențele sale explicative se extind deopotrivă asupra sferei socialului, organicului și anorganicului. Pentru istoricul și gânditorul ieșean, istoria umanității nu reprezintă decât „un caz particular al istoriei existenței în devenire”¹⁹, ultima verigă a devenirii universului în ansamblul său. Astfel încât, deși și-a propus „doar” întemeierea istoriei ca *știință* — fapt pentru care s-a ferit cu obstinație, în chip deliberat, de orice avânt speculativ cu finalitate metafizică — prin viziunea cosmogonică, prezentă în subsidiar pe întreg parcursul argumentării concepției sale ce ridică istoria de la statutul de „știință singuratică” la cel de modalitate de reflectare totalizatoare a realității. „mod de concepțiune a lumii”²⁰, Xenopol în *Teoria istoriei*, se afla mai aproape de *filosofie* — mult mai aproape decât o credea el însuși — decât de *știință*.

Într-adevăr, *repetiția* și *succesiunea* nu sunt în fond altceva decât două moduri complementare de a concepe universul, „două viziuni posibile ale lumii, una repetitivă, alta narativă”²¹. Pentru a rămâne fideli însă concepției xenopoliene se cere adăugat imediat faptul că istoricul și gânditorul ieșean a trecut de la o reprezentare duală a celor două categorii de fenomene (fapte) — de *repetiție* (sau coexistente, cum au fost denumite ele inițial, la 1899) și de *succesiune* — care făcea din timp elementul lor diferențiator, la o concepție integratoare în care „Faptele de repetiție sunt întregul, din care o parte se detașează pentru a da naștere faptelor de succesiune. Repetiția este fundamentul a tot ce există, succesiunea nu e decât înflorirea”²². Mai mult, în ultimă instanță — afirmă Xenopol — am avea doar „repetiție pură și simplă” și „repetiție diferențiată” care face „să avanseze succesiunea”²³.

Departate deci de a opune mecanic unul altuia cei doi termeni ai binomului, Xenopol avea în vedere — cel puțin din 1908, când apărea a doua versiune, considerabil modificată a teoriei sale — interferența lor organică, interacțiunea reciprocă permanentă, conexiunea lor dialectică. Către această concluzie conduc cel puțin câteva indicii pertinente. Mai întâi observația xenopoliană că același fenomen poate fi considerat repe-

¹⁷ A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, Ernest Leroux éditeur, Paris, 1908, p. 2—4; *idem*, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, Ernest Leroux éditeur, Paris, 1899, p. 14—17; *idem*, *Ideile de legi și de prevedere*, în *Scrieri sociale și filozofice*, p. 336.

¹⁸ *Idem*, *Expunere pe scurt a principiilor fundamentale ale istoriei în Scrieri sociale și filozofice*, p. 219.

¹⁹ V. Florea, *Logica istoriei în opera lui Xenopol*, în *Carpica*, III, 1970, p. 72.

²⁰ A. D. Xenopol, *Expunere pe scurt a principiilor fundamentale ale istoriei*, în *Scrieri sociale și filozofice*, p. 218.

²¹ Solomon Marcus, *Provocarea istoriei*, în *Provocarea științei*, București, Edit. Politică, p. 345.

²² A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, p. 2.

²³ *Ibidem*, p. 17.

titiv sau istoric, în funcție de dimensiunea, mai restrânsă sau mai vastă a perspectivei temporale adoptate. Apoi admiterea existenței a două situații în care fenomenele de repetiție prezintă interes din punct de vedere istoric²⁴: când se încorporează într-un rezultat stabil (spre exemplu formarea datelor fluviale prin repetata depunere a aluviunilor) — situație *ontologică* — și când se are în vedere reconstituirea unor fapte istorice — o altă *epistemologică*. În sfârșit, sugerarea unității dintre „cauzalitatea de repetiție” (legea) și „cauzalitatea de succesiune” (seria), precum și ideea raporturilor de coordonare — subordonare ce se stabilesc între serii.

Dincolo de aceste elemente, care subliniază „legătura, tranziția între repetiție și succesiune, identitate și diferență, general și particular”²⁵, într-un studiu din 1912, sâmburele dialectic al concepției sale apare afirmat tranșant: „La fel precum diversele științe se confundă uneori în fenomene comune, cele două mari concepții ale lumii, cea a repetiției și cea a succesiunii își dau uneori mâna și trec pe nesimțite dintr-una în alta pentru a putea da seamă de anumite fenomene care se află la limita celor două fenomene”²⁶ — în exemplul de mai sus, *repetatele* depuneri aluvionare conduc la formarea deltei unui fluviu, un *fenomen succesiv* în esența sa.

Față de aceste precizări, pretinsa opoziție dintre sociologia propriu-zisă, „statică” și cea „dinamică”, istoria, dintre explicația sociologică, de tip legic și cea istorică, de tip cauzal nu mai poate fi susținută în cazul lui Xenopol decât într-un context particular și în sensul bine precizat al repudierii posibilității unei legi sociologice unice care ar deține virtuți explicative universale. Altminteri, existența și deciposibilitatea formulării unor legi sociologice pentru istoria fiecărui popor și fiecare moment al dezvoltării acestuia în parte este recunoscută în principiu²⁷ — poziție de excepțională valoare euristică, de mare actualitate pentru teoretizarea globalității sociale în devenirea ei.

Mai mult decât atât, s-a încercat apropierea concepției lui Xenopol de cea a contemporanului său, Ferdinand de Saussure, întemeietorul lingvisticii structurale (în limbă nu există decât diferențe — Saussure; în istorie interesează doar diferențele — Xenopol), apropiere cu atât mai legitimă, cu cât este operată dintr-o perspectivă interdisciplinară, în *spiritul* concepției xenopoliene însăși. Demersul comparativ menționat și-a propus însă și depistarea punctului în care concepțiile celor doi se disociază, pe această cale acreditându-se ideea că „Xenopol trasează o graniță” între cele două categorii de fenomene (fapte), ceea ce însă — după cum s-a putut vedea mai înainte — nu corespunde realității, mai exact spus viziunii xenopoliene în forma sa deplină cristalizată. Pe cât de întemeiată, pe atât de subtilă rămâne însă observația aceluiași autor care — în termenii lingvisticii structurale — Xenopol echivalează sincronul cu paradigmaticul, iar sintagmaticul cu diacronicul, în fapt sintagmaticul nefiind întotdeauna diacronic, iar paradigmaticul nereducându-se la

²⁴ Solomon Marcus, *op. cit.*, în *Provocarea științei*, p. 345—346.

²⁵ Gh. Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, p. 149.

²⁶ A. D. Xenopol, *La Synthèse en Histoire d'après M. Henri Berr*, Librairie Felix Alcan, 1912, p. 1—2.

²⁷ Ion Ungureanu, *op. cit.*, p. 140—141.

relații de similaritate. Aceasta este, desigur, o limită reală a „dialecticii xenopoliene, dar care nu este atât a lui Xenopol însuși, cât a epocii” sale, mișcarea dintre paradigmatic și sintagmatic dintre iconic și indicial” fiind o achiziție relativ recentă a științei contemporane ²⁸.

Nu vom putea încheia „seria” analogiilor fără a mai menționa, fie și în treacăt, că, dacă în plan european numele de referință rămâne Ferdinand de Saussure (cu întreaga pleiadă de lingviști structuraliști ce-l urmează : N. S. Trubetzkoy, J. Cantianu, L. Hjelmslev, Roman Jakobson), în plan național, distincția xenopoliană, ce corespunde la două unghiuri metodologice diferite, două viziuni teoretice distincte, se apropie de cea maioreșciană dintre *cronologic* și *sincronistic*, cea a lui V. Conta dintre *fapte istorice* și *fapte statice*, ori cea a lui C. Dobrogeanu-Gherea ce susținea că spiritul critic trebuie să raporteze opera la două întrebări : *de ce?* și *cum?* ²⁹, învederând deci fructificarea pe un plan superior a unei întregi tradiții teoretice, cu rădăcini profunde în gândirea noastră națională și, poate tocmai de aceea, cu acces deplin la universalitate.

Întemeierea filosofică a raționalității cunoașterii științifice este dublată la Xenopol prin cea psihologică. Elementul-cheie al acestuia din urmă îl constituie ceea ce gânditorul ieșean înțelegea prin *postulatul psihologic* — faptul că fundamentul ultim al oricărei științe are natura unei credințe bazate pe inconștient. Tradus în plan sociologic, postulatul psihologic se exprimă în principiul identității spiritului uman care, ca și „credința inconștientă”, „principiul absolut, de aceeași natură ca credința în mersul regulat al fenomenelor naturale” are o „natură axiomatică”, permițând „axiomatizarea” științelor sociale : „... identitatea sufletului omenesc și a funcționării sale fiind un adevăr axiomatic, psihologia, istoria și sociologia posedă o bază la fel de solidă ca toate științele naturale... toate aceste științe sunt la fel de sigure în rezultatele lor și ca și științele *à priori* care se întemeiază pe axiome, având în vedere că ultimele principii care le servese drept bază pornesc tot din inconștient...” ³⁰. Așadar, cunoașterea sociologică își are temeiul în inconștientul social, menirea sa fiind grefarea pe raționalitate „neconștientă” ³¹ a acestuia, a raționalității legilor științifice, conferită de conținutul obiectiv al științei, de faptul că ea nu este o pură creație a spiritului nostru — ceea ce Xenopol desemna prin „principiul realității științei”. Pledând pentru studiul „pozitiv” al „factorilor constanți de valoare psihică” pe care îi evidențiază „neconștiutul” social și istoric, Xenopol întărea și sociologic raționalitatea științei, legitimată deja filosofie și psihologie ³².

²⁸ Solomon Marcus, *op. cit.*, în *Provocarea științei*, p. 353.

²⁹ Gh. Toma, *Câteva aspecte ale filosofiei istoriei la A. D. Xenopol*, în *Permanențe filosofice românești*, p. 58.

³⁰ A. D. Xenopol, *Le Postulat psychologique*. Extraît du compte rendu de l'Académie des Sciences Morales et Politique (Institut de France), Alphonse Picard et fils, éditeurs, Paris, 1912, p. 16.

³¹ *Idem*, *Neconstituitul în istorie*. Extras din Analele Academiei Române, seria II, tom XXIX. Memoriile Secțiunii Istorice, Institutul de arte grafice „Carol Göbl”, București, 1907.

³² Ion Ungureanu, *op. cit.*, p. 136—138.

Factorii dezvoltării social-istorice

În tentativa de a explica devenirea social-istorică, Xenopol a avut în vedere două categorii de factori: constanți și variabili. Cei din prima categorie — *rasa, mediul exterior, caracterul național și continuitatea intelectuală* prezidează (condiționează) evoluția, cei aparținând celei de-a doua categorii — *forțele istorice și împrejurările în prin care acestea acționează* — o determină.

Dintre factorii constanți ai istoriei, *rasa* („însușirile naturale și imuabile ale sufletului popoarelor, determinate de complexitatea organică filosofică și psihologică a indivizilor umani) și *mediul exterior* („natura și situația geografică în care sunt chemate să trăiască popoarele”) ³³ sunt „elementele pe care le vom întâlni la baza întregii istorii. Dar aceste elemente nu fac decât să plaseze jaloanele pentru direcția pe care o va urma; să marcheze înălțimea până la care se va putea ridica; să-i imprimе culoarea particulară ce o va colora, dar fără să exercite asupra faptelor pe care ea le prezintă nici o acțiune modificatoare” ³⁴. Reiese, credem, limpede faptul că factorii constanți ai istoriei nu intervin în „mersul evoluționist”, ci alcătuiesc doar cadrul producerii sale. În consecință, N. Bagdasar — unul dintre primii exegeți sistematici ai filosofiei xenopoliene — greșea atunci când considera că Xenopol a atribuit ambelor categorii de factori rolul de *determinanți* ai acțiunilor istorice ³⁵.

Din cei patru factori constanți ai istoriei enumerați mai sus, trei dintre ei (*rasa, caracterul național și continuitatea intelectuală*), cei de valoare psihică ce derivă unul din celălalt, se pretează studiului sociologic. „Factorul primordial este rasi care, prin contactul în care ea intră cu evenimentele, dă naștere *caracterului național*. Dar formația stabilă cărora aceste două surse de dispoziții psihice le dau naștere au o tendință de a se consolida și încrusta tot mai profund în suflet, prin scurgerea timpului. Aceste dispoziții psihice innăscute sau dobândite constituie forțele care tind a menține colectivitățile umane în starea în care au ajuns și au luptat contra inovațiilor și constituie în comun elementul „*continuității intelectuale*”. „Legea” de manifestare a acestora din urmă ar fi, în opinia lui Xenopol, „cea a *reacției împotriva acțiunii* care poate fi formulată astfel: Orice modificare a continuității intelectuale, prin acțiunea forțelor evoluționiste, determină o mișcare de reacție ce tinde a menține achizițiile continuității... în proporție inversă cu acțiunea” ³⁶.

³³ A. D. Xenopol, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 81—82.

³⁴ Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 164.

³⁵ N. Bagdasar, *Istoria filosofiei românești. Filosofia istoriei*, în *Scrieri*, București, Edit. Eminescu, 1988, p. 260. Împotriva oricărei înțelegeri greșite Xenopol a atras de nenumărate ori atenția asupra rolului pasiv pe care îl joacă factorii constanți în evoluția istorică. Totodată, gânditorul ieșean a ținut să facă o clară distincție între *rasă, caracterul istoric* (rezultatul acțiunii repetate a evenimentelor „asupra fondului organic primitiv”, care „se schimbă cu timpul dar contribuie și el la condiționarea diferitelor etape ale dezvoltării”) și *caracterul moral* al popoarelor care, la unii autori (Gustave Le Bon) se confundau (vezi A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, p. 174 și idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 81—82).

³⁶ *Ibidem*, p. 181—191; inițial, la 1899, *reacția împotriva acțiunii* avea statutul de formă de manifestare a uneia din „forțele auxiliare” ale evoluției în istorie — *instinctul de conservare a individului și speciei* (vezi A. D. Xenopol, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 144).

O altă lege eminentemente sociologică pe care Xenopol o formulează în legătură cu factorii constanți ai istoriei o constituie „legea acțiunii combinate a rasei și a mediului” ce postulează emanciparea crescândă de influența mediului a raselor dotate superior în ceea ce privește capacitatea de adaptare la acesta, față de rasele inferioare ³⁷.

Dacă factorii constanți constituie principiile pasive ale istoriei, *forțele istorice* reprezintă principiile ei active în viziunea xenopoliană. Credem că aici este locul a observa că, dacă la contemporanul său, V. Conta, în virtutea monismului său materialist „forța” nu există decât ca însumare a însușirilor materiei, neavând existență de sine-stătătoare, la Xenopol „forța” capătă caracterul de determinantă esențială a progresului istoric, în dubla ipostază de „motor” (cauză) și „procedeu” (formă) ale dezvoltării.

Forța esențială aflată, în viziunea lui Xenopol, la originea tuturor transformărilor din univers, este *marea forță evoluționistă* — pe scurt, *evoluția*.

Spre deosebire de accepția comună de *efect* (rezultat) conferită termenului de evoluție, la Xenopol evoluția are înțelesul de *cauză* primară, immanentă existenței, a dezvoltării, de forță reală, obiectivă, naturală și veșnică, independentă de orice conștiință subiectivă sau transcendentă căreia i se supun, deopotrivă, materia anorganică, organică și spiritul. În domeniul acestuia din urmă — sfera istoriei propriu-zise — marea forță evoluționistă acționează cu ajutorul unor „forțe auxiliare” sau, altfel spus, „puteri secundare”, de caracter derivat în raport cu evoluția. Acestea sunt: mediul intelectual, instinctul de conservare a individului și a speciei — care, la rândul său, se încorporează în *tendința de expansiune, lupta pentru existență și imitația* — *individualitatea și hazardul*.

Mediul intelectual sau *mediul interior* (denumit alternativ, în acest fel, prin opoziție cu cel *exterior*, care așa cum s-a văzut, constituie unul din factorii constanți ai istoriei) este, în viziunea xenopoliană, rezultatul „tuturor manifestărilor vieții spiritului: moravuri, religie, instituții politice și sociale, literatură, drept, arte și științe”, aflate în raporturi de intercondiționare reciprocă ³⁸. Observând că există o certă „corespondență între faptele intelectuale și starea generală a spiritelor”, Xenopol a încercat să formuleze și consecința acestei stări de fapt: „că schimbarea mediului antrenează întotdeauna o schimbare în formele vieții spiritului” ³⁹, legitate căreia singur adevărul nu i s-a supus.

În formularea și explicitarea celei de-a doua „forțe auxiliare” cu cele trei forme în care acestea se încorporează, Xenopol a fost sensibil influențat de filosofia și sociologia naturalistă, cu puternice ecouri evoluționist-darwiniste ale vremii sale. Faptul este evident atât la nivel terminologic (*instinct de conservare, tendința de expansiune, luptă pentru existență*) cât și în extropolarea accepțiilor acestor termeni din sfera naturalului în cea a socialului.

În această viziune naturalistă asupra vieții sociale, *tendința de expansiune* — prima formă de manifestare a *instinctului păstrării existenței* —

³⁷ Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 192.

³⁸ Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 244.

³⁹ *Ibidem*, p. 243; idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 129.

— reprezintă, firesc, „tendința oamenilor de a-și întinde stăpânirea asupra semenilor lor”⁴⁰, tendință cu atât mai puternică cu cât ea se întinde mai mult în spațiu și mai cu seamă în timp. Asemeni evoluției, expansiunea ar acționa „prin valuri progresive și regresive” care însă „nu coincid întotdeauna cu cele de aceeași natură ale evoluției”⁴¹.

Lupta pentru existență, a doua formă de manifestare a *instinctului de conservare* intră în acțiune atunci când expansiunea nu se poate realiza pe cale pașnică, când întâlnește în cale obstacole care trebuie să le învingă. În acest caz, la fel ca în lumea animală, intervine selecția naturală, victoria aparținând celor mai bine adaptați mediului în care se dă lupta. Când aceasta din urmă se poartă între societăți umane și nu indivizi izolați, spre deosebire de cazul lumii animale, factorul hotărâtor care decide soarta luptei este întotdeauna gândirea, „elementul intelectual”⁴². Când există condiții de asimilare a elementului învins de către cel învingător, cele două elemente intră în combinație dând naștere „la noi produse intelectuale”, iar când acest lucru nu se poate produce, elementul învins dispare⁴³.

Este demn de remarcat că Xenopol, preocupat în permanență de a depista și reliefa situațiile când formele de manifestare ale acestei forțe auxiliare a istoriei pe care o numește instinct de conservare au într-adevăr *valoare pentru istorie*, ajunge la nuanțări teoretice deosebit de pertinente. Din perspectiva amintită, lupta pentru existență purtată între indivizi izolați, spre exemplu, n-are valoare decât atunci când „elementele învingătoare” — reprezintă „forme generale” care, în sfera spiritualului, nu sunt altceva decât „ideile generale care — observă Xenopol, istoricul — singure supraviețuiesc și durează, legând timpul trecut de prezent și acesta de viitor”⁴⁴.

Prin aceeași prismă valorizatoare este privită și cea de-a treia formă de manifestare a instinctului de conservare — *imitația*. Fără a nega accepția comună, validată teoretic de G. Tarde, conferită imitației, de simplă reproducere a fenomenelor, a unui model, Xenopol postulează deopotrivă existența — și deci dreptul la teoretizare — al imitației ca „agent al dezvoltării” ce „produce forme asemănătoare, dar întotdeauna noi de existență, în care partea neasemenea, reprezintă elementul important”⁴⁵.

Numai aplicată unor „elemente succesive care, imitând, nu se mai aseamănă decât în parte” — nicidecum „formele existente”⁴⁶ — imitația va da naștere „succesiunilor istorice”, va fi deci „*creatoare*”, capabilă de progres și va avea valoare pentru istorie. Dar și în acest caz — mai adaugă Xenopol — când dezvoltarea se oprește iar faptele intră în regim de repetiție, imitația din conștientă (voluntară) devine inconștientă (obligatorie)⁴⁷.

⁴⁰ Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 246.

⁴¹ *Ibidem*, p. 249; idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 135.

⁴² Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 252.

⁴³ *Ibidem*, p. 255; idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 142.

⁴⁴ Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 252.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 262; idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 151. Locul și importanța rezervată imitației reiese și din faptul că, inițial, la 1899, aceasta avea statut de forță auxiliară aparte, de sine-stătătoare, și nu cel căpătat ulterior, de simplă formă de manifestare a unei alte forțe auxiliare, instinctul de conservare a individului și speciei.

⁴⁶ Idem, *La Théorie de l'histoire*, p. 264.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 257; idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 153.

Astfel, între cele două ipostaze ale imitației — repetitivă și succesivă — se stabilește un *raport de circularitate*, dialectic: imitația inconștientă, „generalizând” faptele individuale dă naștere celor repetitive; o dată cu schimbarea condițiilor, imitația din inconștientă devine conștientă (voluntară) și individualizează faptul repetitiv dând naștere inovației; la rândul ei, inovația devine în cele din urmă inconștientă (involuntară).

Într-un anume sens, ca unitate în opoziție relativă a vechiului cu noul ce face trimitere la domeniul succesiunii, ciclul poate fi asimilat unei „serii istorice”⁴⁸. Reluarea sa indefinită îl recomandă însă domeniului repetiției. Așa stând lucrurile se poate afirma, fără teamă de a greși, că dubla accepție conferită imitației nu constituie altceva decât o ipostaziere „în mic” a binomului xenopolian fundamental repetiție — succesiune în care imitația reproductivă corespunde repetiției, iar imitația creatoare, succesiunii. Nu în ultimul rând va trebui să mai notăm că, dincolo de originalitatea și valoarea în sine a statuării existenței a *două tipuri* principial și calitativ distincte de imitație, unind „imitația cu invenția, forțe care la Tarde erau despărțite... Xenopol a câștigat și un element teoretic valoros în definirea atitudinii sale față de mult discutata problemă a raportului dintre fond și formă în cultura noastră modernă”⁴⁹.

O altă forță auxiliară a evoluției în istorie o reprezintă, potrivit lui Xenopol, elementul individual în istorie, *forța individualității*.

Contemporan cu o serie de căutări și tentative de a elucida rolul personalității în istorie, de răsunet european (H. Spencer, W. Ostwald, A. Odin etc.), Xenopol va asimila individualitatea (excepțional înzestrată) cu personalitatea, iar aceasta cu geniul, considerând-o nu doar un produs al poporului și timpului (ca Spencer, de pildă) ci și consecința unui „accident genetic”, survenit pe fondul unui „mediu generator” favorabil, alcătuit din toți ascendenții acestuia. Produs combinat al eredității și mediului, al particularităților fiziologice și psihice innăscute și condițiilor generale ale mediului, personalitatea își pune „pecetea individualității sale” asupra „mișcării pe care o provoacă”, amprenta lăsată fiind, „cu atât mai întipărită cu cât personalitatea este mai puternică și se apropie mai deplin de condiția geniului și mai vizibil în domenii în care subiectivitatea se găsește în elementul său (politică, artă, literatură etc.)”. Rolul conferit individualității este însemnat, ea putând accelera (când acțiunea sa rezumă tendințele unei epoci) sau întârzia (când acționează în sens contrar) evoluția⁵⁰.

În problema raportului dintre personalități și mase în făurirea istoriei, Xenopol adoptă un punct de vedere elitar, sintetizat în legea dezvoltării omenirii „sus și de sus în jos” — o lege sociologică prin excelență. Preluând din sfera vieții organice, sub impulsul concepției transformist-evoluționiste, ideea după care transformările evolutive se săvârșesc întotdeauna prin elementele superioare ale formelor, această lege arată că invențiile și descoperirile științifice, cultura, noile idei sociale etc., într-un cuvânt toate elementele care fac să avanseze omenirea sunt opera unor minorități înzestrate. Asimilate mai întâi de „clasele

⁴⁸ Ion Ungureanu, *op. cit.*, p. 143.

⁴⁹ Gh. Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, p. 129.

⁵⁰ A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, p. 273; *idem*, *Les Principes fondamentaux, de l'histoire*, p. 152—161.

cele mai inteligente", elementele novatoare primesc valențe practice, active, pe măsură ce sunt îmbrățișate — treptat și niciodată complet — de „cele inferioare”, de mase. Însușirea lor de către mase conduce la ameliorarea existenței lor materiale și spirituale, putând determina chiar — cazul ideilor avansate — mișcări sociale⁵¹. Inițiate „sus”, transformările din viața socială continuă „de sus în jos”, legea dezvoltării social-istorice a omenirii fiind, așadar, „sus și de sus în jos”.

În strânsă legătură cu aceasta, Xenopol formulează și o altă lege de tip sociologic, potrivit căreia personalitatea apare în momentul în care societatea se află într-un moment de răscruce, cunoscând în interiorul ei mișcări pentru realizarea unei forme noi de viață și organizare⁵²: Cezar și-a făcut apariția în momentul în care societatea romană se afla în pragul trecerii de la republică la monarhie, iar Napoleon în momentul când Franța era angajată în apărarea libertăților câștigate prin revoluție (1789).

În pofida caracterului său elitar,⁵³ și aici gândirea xenopoliană își păstrează nota dominantă corelativ-dialectică prin faptul că din acest „scenariu” al evoluției în istorie, masele nu sunt excluse cu totul: „Individualitățile cele mai de seamă ce apar în cursul istoriei nu o făuresc ele însele, ci ele se pun în fruntea curentelor, spre a le înlesni scurgerea, sau se opun lor pentru timpul cât trăiesc, spre a se prăbuși apoi și mai repede al lor mers. Într-un caz și într-altul lucrarea oamenilor mari nu poate fi înțeleasă fără aceea a maselor asupra cărora este îndreptată”⁵⁴. Mai mult, coroborând cele mai de sus cu legea dezvoltării omenirii „sus și de sus în jos” s-ar putea susține că, în viziunea xenopoliană, personalitățile sunt *agenții schimbării*, masele fiind *fermenții susținerii* sale, în fond, a tendinței evolutive obiective către progres.

Cu toate că acceptă — împreună cu H. Berr — posibilitatea preziziunii până la un punct a acțiunii personalității, Xenopol consideră că acest factor rămâne unul din cele două elemente ale contingentei, mai precis elementul de grad secund al acesteia, primul fiind hazardul. Iar aceasta fiindcă „De domeniul hazardului rămâne apariția individualității în viața unui popor la un moment dat și colaborarea fortuită a elementelor mai mult sau mai puțin generale la formarea acestei individualități”⁵⁵.

Fără a fi o forță propriu-zisă, un alt auxiliar al evoluției în istorie îl constituie, în viziunea gânditorului ieșean, *întâmplarea sau hazardul*.

⁵¹ „Această tendință de a introduce în viața reală anumite idei, anumite principii devine ridicătorul cel mai puternic al mișcării maselor” (vezi A. D. Xenopol, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 129; *idem, La Théorie de l'histoire*, p. 249).

⁵² Ceea ce un comentator numea „legea de bază a nașterii și formării personalității” (vezi Ștefan Birsănescu, A. D. Xenopol și problema personalității în istorie, în L. Boicu și Al. Zub (coord.), A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa, București, Edit. Academiei, 1972, p. 135).

⁵³ Afirmările istoricului și gânditorului ieșean nu lasă nici un dubiu în acest sens: „Dacă un popor progresează este fiindcă suma cunoștințelor sale, a talentelor sale, a oamenilor săi de elită sporește și capitalul intelectual al națiunii crește neconținut”. Și mai departe: „Nu mulțimile fac să avanseze un popor. Dimpotrivă dacă spiritul său a fost depreciațat la nivelul celui al mulțimilor, progresul său a suferit (A. D. Xenopol, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 122—123).

⁵⁴ A. D. Xenopol, *Cezar și Napoleon*, în Anuarul general al Universității din Iași, 1911, p. 2—4.

⁵⁵ *Idem, Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 122—123.

În definierea acestui factor, Xenopol preia concepția pe care i-o conferă Cournot, împărtășită de altminteri și de H. Berr, după care întâmplarea înseamnă „întâlnirea, intersectarea seriilor fenomenelor independente”.

Dincolo de caracterul discutabil al clasificării faptelor datorate întâmplării (accidente naturale, fenomene de natură fizică; descoperiri științifice și industriale; fenomene datorate „întâlnirii fortuite a mai multor determinări individuale”; accidente survenite în viața personalităților marcante ce conduc destinele umanității, cum ar fi moartea neașteptată și fără moștenitori a conducătorilor de state împreună cu natura educației lor)⁵⁶, de o valoare euristică remarcabilă rămâne observația că întâmplarea în sine nu este acuzală, „faptele care decurg din întâmplare având cauze tot atât de bine stabilite ca și cele care explică faptele cele mai generale”, altfel spus, fiind perfect motivate cauzal. „Ceea ce este neprevăzut și va rămâne întotdeauna în pofida progresului științelor, nu este faptul însuși, ci intervenția sa la un moment dat, *întâlnirea* a două fenomene sau a două părți puse în contact de o manieră fortuită de către hazard”⁵⁷.

Din ansamblul forțelor auxiliare, de ar mediul intelectual și individualitatea acționează „în mod continuu asupra mersului dezvoltării, în timp ce instinctul de conservare cu impulsurile cărora el le dă naștere: expansiune, lupta pentru existență și imitația, nu intervin în această mișcare decât într-o formă intermitentă”⁵⁸.

Procedând la această trecere în revistă a ansamblului factorilor ce determină și condiționează devenirea istorică am făcut-o în intenția facilitării înțelegerii modului în care își reprezintă Xenopol producerea faptelor istorice. Potrivit istoricului și gânditorului ieșean, „succesiunea fenomenelor... e rezultatul acțiunii divers combinate, calitativ și cantitativ, a tuturor acestor forțe reunite”⁵⁹, faptele istorice fiind „produsul forțelor dezvoltării, exercitate în anumite condiții, dintre care cele mai importante sunt tocmai formele generale ale spiritului uman și condițiile factorilor constanți”. Prin urmare, „Orice fapt istoric elementar sau compus este produsul acțiunii unei forțe, sau a combinării mai multor forțe, prin anumite condiții”⁶⁰, în acest ansamblu plurifactorial rolul de căpetenie revenind evoluției. Ea este cea care însoțește în permanență acțiunea fiecărei forțe auxiliare în parte, imprimându-i caracterul transformator (fără concursul său rezultatul fiind tot fapte de repetiție) și susține predominanța temporară a uneia sau alteia dintre puteri asupra celorlalte în mersul dezvoltării, ceea ce, de altminteri, explică caracterul lor secund derivat, de *agenți* ai evoluției⁶¹.

Rezultatul interacțiunii tuturor acestor elemente ale determinismului istoric⁶² — *forțele dezvoltării* (istorice), *formele obștești* (nevoile economice,

⁵⁶ A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, p. 274—277.

⁵⁷ *Idem*, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 212; *idem*, *La synthèse en Histoire d'après M. Henri Berr*, p. 6; vezi și Gh. Toma *Câteva aspecte ale filosofiei istoriei la A. D. Xenopol*, în *Permanențe filosofice românești*, p. 60.

⁵⁸ A. D. Xenopol, *La Théorie de l'histoire*, p. 398.

⁵⁹ *Idem*, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 272.

⁶⁰ *Idem*, *La Théorie de l'histoire*, p. 387.

⁶¹ *Ibidem*, p. 398; *idem*, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 282—286.

⁶² N. Gogoneață, *A. D. Xenopol și problema determinismului în istorie*, în A. D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 139—145.

politice, juridice, morale, religioase, artistice, literare, științifice, etc.) și *factorii constanți* (statornici) — îl constituie seriile istorice progresive sau regresive.

Pentru ca un fapt să fie considerat istoric, unicitatea și irepetabilitatea date de succesiune sunt condiții necesare, dar nu suficiente. „Un fapt, pentru a fi istoric, adică pentru a sluji drept bază dezvoltării, trebuie să îmbrace un caracter social... să se întindă asupra unui grup mai mult sau mai puțin numeros de indivizi” și „să aibă urmări sau rezultate intelectuale prin care să dobândească de îndată o semnificație istorică”⁶³. Din fragmentele citate reiese suficient de pregnant *modernitatea* concepției xenopoliene, pentru care istoricitatea faptelor succesive este dată, înainte de toate, de „socializarea” lor într-o formă sau alta, cu alte cuvinte, de consecințele lor sociale. Astfel, pentru a putea conta ca obiect al istoriei, dincolo de caracterul său individual, un fapt succesiv trebuie să modifice în timp, să poată fi relaționat cu un alt fapt, care l-a precedat, precum și cu tendința generală a evoluției sociale⁶⁴ și, mai presus de toate să aibă consecințe sociale⁶⁵ (în sens larg, de urmări — indiferent de natura lor concretă: sociale propriu-zise, economice, politice, culturale — asupra vieții societății umane, la un moment dat).

Făcând distincția între *lege* (o manifestare a puterilor reale ale naturii) și *regulă* (o concepție reflectând un anumit grad de generalizare la care a ajuns cunoașterea umană) Xenopol a postulat existența a două tipuri de legi: *de manifestare* (ce reflectă fenomenul generalizat) și *de cauzalitate* (ce generalizează cauza fenomenului)⁶⁶. Altfel spus, Xenopol distinge între legi concrete (precum legea revoluției astrelor) și *legi abstracte* (de tipul legii gravitației) susținând că în timp ce în științele fenomenelor de succesiune funcționează numai legi abstracte, cele concrete fiind înlocuite prin serii⁶⁷. În domeniul succesiunii, al istoriei propriu-zise, legile n-ar exista deci decât ca manifestare abstractă a forțelor dezvoltării. Ele nu ar putea să se încorporeze în legile concrete ale manifestării sau ale cauzalității, datorită faptului că al doilea element indispensabil existenței lor, universalitatea și permanența condițiilor (împrejurărilor), lipsește. Incorporate în împrejurări mereu schimbate, legile abstracte ale succesiunii dau naștere seriilor istorice⁶⁸.

Conceptul de lege abstractă l-a „salvat” pe Xenopol de una din posibilele acuzații de inconsecvență teoretică. Să ne amintim că atunci când a explicat acțiunea forțelor auxiliare ale evoluției, Xenopol a formulat, implicit, un șir întreg de „legi” (relative la lupta pentru existență, imitație, continuitate intelectuală, personalitate etc.)⁶⁹. Afirmând că toate legitățile din domeniul succesiunii se manifestă doar ca legi abstracte, Xenopol își asigură consecvența propriilor idei.

⁶³ *Ibidem*, p. 270 și 265—266.

⁶⁴ Gh. Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, p. 185—187; *idem*, *Câteva aspecte ale filozofiei istoriei la A. D. Xenopol*, p. 58—59.

⁶⁵ Ien Ungureanu, *op. cit.*, p. 141.

⁶⁶ A. D. Xenopol, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 171 și 179.

⁶⁷ S. Marcus, *op. cit.*, în *Provoacarea științei*, p. 354.

⁶⁸ A. D. Xenopol, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 194.

⁶⁹ Vezi și Gh. Toma, *Semnificația legii abstracte la A. D. Xenopol*, în *A. D. Xenopol, Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 189.